

ČESKÉ CÍRKEVNÍ DĚJINY

Vladimír Šiler

2003

Text je k dispozici pod licencí Creative commons. Je možno jej volně užívat i šířit, ale je nutno vždy uvést autora a nezasahovat do obsahu.

říjen 2012

<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/3.0/cz/>

Obsah

Předmluva	3
Počátky křesťanství na Moravě a v Čechách – Cyril a Metoděj	4
Kníže Václav a biskup Vojtěch (9. a 10. století)	5
Šíření křesťanství v zemi (11. století)	7
Rozkvět církve za vlády Přemyslovců (12. a 13. století)	8
Kultura a spiritualita (13. a 14. století)	9
Vláda Karla IV.	10
Vláda Václava IV. – politika a církevní reformy	11
Mistr Jan Hus	12
Husitství	13
Po basilejském sněmu	14
Jednota bratrská	15
Novoutrakvismus a česká konfese	15
Katolická obnova	17
Bílá Hora	17
Rekatolizace	18
Baroko	19
Pietismus, osvícenství, racionalismus	20
Josefínské reformy	20
Liberalismus, romantismus, národní obrození	21
Po roce 1848	22
Nacionalismus	22
Sekularizace	23
Mezi dvěma světovými válkami	24
Doporučená literatura ke studiu	25

Předmluva

Tento text je určen především studentům, ale i učitelům, žurnalistům, knihovníkům, sociálním pracovníkům a dalším zájemcům jako první studijní pomůcka, která jim poskytne základní orientaci v tématu a naznačí směr dalšího studia. Text si nečiní nárok na to být úplnou a dostačující učebnicí, naopak měl by vzbuzovat touhu po získání dalších, přesnějších informací.

Téma církevních dějin, zejména pak českých, je silně kontroverzní. Není prakticky možno podat vědecky objektivní a osobně nezaujatý pohled na události, které se hluboce dotýkají jak osobních existenciálních postojů, tak společensky sdílených politických idejí a národní, sociální a kulturní identity. Zejména v poslední době, kdy se otvíráme Evropě a světu, uvědomujeme si, jak je obtížné zachovat ideály spravedlnosti, rovnosti a tolerance tváří v tvář rozmanité pestrosti, s níž se ve složitém a přesto sjednocujícím se světě setkáváme. Je nesnadné psát o náboženských válkách, o pronásledování kvůli víře, o zbožnosti, jejíž horlivost zaslepuje, a přitom se nedotknout něčích „svatých citů“, neurazit ani katolíky, ani protestanty, neponížit ani Čechy, ani Němce. Je nesnadné zachovat zásadu vyváženosti mezi jednotlivými stranami, jež se ocitly v konfliktu, a přitom neopomenout ani okrajovou skupinu, jež stála zcela stranou centrálního dění. O tom, že Palackého koncepce českých církevních i národních dějin je evangelická, se všeobecně ví. Stejně tak jako že Pekařova koncepce je katolická. Nedávno byl ale jeden z českých katolických autorů obviněn, že ve své učebnici církevních dějin jednostranně líčil roli Židů a dopustil se tak náboženské intolerance. Zejména v poslední době si uvědomujeme, jak je nesnadné, ba přímo nemožné zbavit se i ve vědě různých předsudků, paradigmat a iracionálních věr a pověr. V postmoderní situaci se proto i odborné texty píší právě s oním osobním jednostranným zaujetím, a to vědomě přiznaným. Proto se dnes musí odborné i populární texty psát stále znovu a neustále přepisovat. Přesto byl nedávno jeden z autorů, který napsal odbornou publikaci o českých církevních dějinách z ateistického hlediska, podroben zdrcující kritice ze strany jiných odborníků za to, že nebyl dostatečně odborný, protože nevzal v úvahu, že lidé, o nichž sociologicky psal, jsou přece věřící, a že se tak dopouštěl soudů, k nimž jako „nezasvěcený“ neměl oprávnění.

Tento text se spíše vyhýbá zdůrazňování problémů a konfliktů. Ale při dalším studiu na ně čtenář narazí. Na problémy narazí seriózní zájemce o studium daného tématu už při výběru další vhodné studijní literatury. Závěrečný přehled doporučené literatury proto obsahuje stručné komentáře a poukazy, které jsou ovšem samy o sobě přirozeně subjektivní a jednostranné. Mají pouze za úkol přivést zájemce o hlubší studium na cestu hledání vlastních kritérií odbornosti a serióznosti.

Počátky křesťanství na Moravě a v Čechách – Cyril a Metoděj

Slovanské kmeny se začaly usazovat v Čechách a na Moravě asi od počátku 5. století n. l. Přinášely si s sebou původní slovanské náboženství. O něm toho mnoho nevíme. Animistické a polyteistické prvky slovanského pohanství však dodnes prosvítají skrze křesťanství zvláště v lidových venkovských zvycích. Keltské a germánské kmeny, které před Slovany ustupovaly na západ, měly kontakty s římskou říší, to znamená i s křesťanstvím, a to jak římským, tak byzantským. Slované tedy přišli do prostředí, které už bylo v menší míře poznamenáno křesťanskou kulturou a civilizací.

V té době se křesťanství upevnilo v sousedním Bavorsku, kam je přinesli irští a skotští misionáři – mniši. Iroskotská a později také bavorská misie začala v 7. století pronikat i do Čech a na Moravu, ale bez valných výsledků. Sámo, francký kupec, který v 1. polovině 7. století sjednotil Slovany na pomezí Moravy a Slovenska v boji proti Avarům a Frankům, byl sám křesťan, ale situace ve slovanské společnosti nebyla ještě zralá pro přijetí křesťanství. Teprve dlouhodobá systematická misie, vycházející z nově založených bavorských biskupství v Řezně (Regensburg) směrem do Čech a v Pasově (Passau) směrem na Moravu, přinesla úspěchy. Svědčí o tom archeologicky doložená zvýšená četnost pohřbů do země, nahrazujících tradiční slovanské žárové pohřby. Teprve roku 845 je písemně doložen křest čtrnácti českých knížat v Bavorsku. Archeologické nálezy základů malých kostelů na Moravě a Slovensku dokazují, že v tomto území působili misionáři iroskotští a bavorští z center v Pasově a Salcburku. V Čechách byl zřejmě křest čtrnácti knížat záležitostí pouze politickou, křesťanství se ještě dlouho nešířilo mezi prostý lid. Velkomoravská říše byla mnohem více proniknuta křesťanstvím, i když zpočátku v podobě ostrůvků německých kolonizátorů. Kníže Mojmír, sjednotitel Velkomoravské říše (r. 830), se sice nechal v Německu pokřtít, ale politicky a vojensky se postavil proti vlivu mocné francké „svaté“ říše a jejích německých vazalů. V roce 846 francký král Ludvík Němec dosazuje na velkomoravský trůn po Mojmírovi Rostislava, samozřejmě už pokřtěného. I Rostislav se však vzepřel přílišnému politickému i církevnímu vlivu přicházejícímu ze západu a povolal si proto kněze z byzantské křesťanské oblasti (z Itálie a z Řecka). Svědčí o tom byzantské půdorysy kostelů stavěných v té době. Velkomoravská a Bulharská říše, které spolu sousedily, se staly jádrem sporu mezi Římem a Cařihradem o získání vlivu nad novým misijním územím. Bulhaři se tehdy přikláněli k Římu a francké říši. Rostislav ve snaze zabránit izolaci své říše se proto obrací k byzantskému císaři Michalovi III. s prosbou o vyslání slovanských misionářů. Cařihrad posílá roku 863 na Moravu bratry Konstantina a Metoděje jako misi, která má vedle církevní také kulturní a politické cíle.

Bratři Konstantin a Metoděj byli Řekové ze Soluně, kde se ovšem běžně mluvilo i slovansky. Starší Metoděj byl právník a pracoval ve státních úřadech. Před nebezpečnými politickými zmatky se však uchýlil do kláštera a věnoval se asketickému životu. Konstantin vystudoval filozofii a teologii na cařihradské univerzitě. Pohyboval se v nejvyšších kruzích v blízkosti císaře Michala a patriarchy Fotia. Jako proslulý filozof byl pověřován významnými církevními i politickými úkoly, např. diplomaticko-misijní expedicí k Chazarům, sídlícím u Černého moře. Po úspěchu této mise, jíž se zúčastnil spolu s Metodějem, byli oba vysláni na Moravu. Na cestu se důkladně připravili. Konstantin vytvořil nové písmo, aby mohl do slovanského jazyka přeložit Bibli a potřebné liturgické texty.

Konstantin a Metoděj si nepřáli vyvolat konflikt s Římem, proto se v bohoslužebném projevu a v církevních rádech přizpůsobili na Moravě vžitým západním formám. Vypravili se i do Říma, aby vyvrátili žárlivé stížnosti franckých a německých kněží. Papež schválil jejich slovanskou bohoslužbu i celou jejich moravskou misi. Konstantin ovšem v Římě onemocněl a v předtuše blížící se smrti vstoupil do kláštera, když předtím přijal řádové jméno Cyril. Zemřel roku 869. Metoděj byl papežem vysvěcen na biskupa a poslán zpět na Moravu. Cyrilometodějská mise vedla ke zkvalitnění náboženského života systematickou výchovou kněžského dorostu, odstraňováním pozůstatků pohanství a důrazem na právní i mravní řád společnosti. Za tyto úspěchy byl Metoděj papežem jmenován arcibiskupem Moravy a Panonie a tato slovanská církevní provincie byla (k velké nespokojenosti německých biskupů) podřízena přímo papeži. Ovšem za politických a vojenských konfliktů mezi Moravany a Franky byl Metoděj uvězněn bavorskými biskupy a obviněn z usurpace církevní moci nad jejich územím. Teprve na papežský zásah byl Metoděj propuštěn a vrátil se ke svému blahodárnému působení na Moravu. Metoděj pomáhal Svatoplukovi upevnit říši a současně využíval jeho výbojné politiky k šíření křesťanství do dalších oblastí, zejména slovanských (mj. také do Čech). Bavorští kněží, kteří dále na Moravě působili – ačkoli podřízení Metodějovi – nepřestali s intrikami proti němu. Metoděj ovšem jak v Římě, tak v Cařihradě dosáhl opětovného schválení svého působení. Zemřel na Moravě roku 885.

Teprve potom se podařilo německým kněžím intrikami dosáhnout papežského zákazu slovanské liturgie a vypuzení Metodějových kněží a žáků z Moravy. Ti se uchýlili mezi balkánské Slovany, kde rozvinuli úspěšnou misijní činnost. Někteří však přišli i do Čech. Brzy nato se Velkomoravská říše rozpadá pod náporom Maďarů. Těžiště slovanského křesťanství se přesouvá do Čech.

Kníže Václav a biskup Vojtěch (9. a 10. století)

V Čechách, které patřily pod biskupství v Řezně, se sloužila liturgie latinská. Křesťanství bylo ovšem živé jen v okruhu knížecích hradů, mezi lidem bylo rozšířeno málo. Bořivoj, první historicky doložený kníže z dynastie Přemyslovců, je také první, který se dal pokřtít (údajně samotným Metodějem). Bořivoj se svou manželkou Ludmilou dává postavit první kostel v Čechách na Levém Hradci, potom i při pražském hradisku, a snaží se šířit křesťanství po svém panství.

Bořivojovi synové Spytihněv a Vratislav v době úpadku Velkomoravské říše začínají budovat vlastní říši a pokoušejí se ji zaštitit proti vlivu německému. Proto se Vratislav žení s Drahomírou, sice křesťankou, ale ze slovanského kmene Lužiců, který křesťanství vášnivě odmítal. Vratislav se tak orientuje proslovansky, aby čelil rostoucí moci Němců. Když Vratislav umírá (920), jsou jeho synové Václav a Boleslav ještě dětmi. Václav byl vychován babičkou Ludmilou a jedním z Metodějových slovanských kněží. Ludmila se ovšem orientovala prořímsky a proněmecky. Matka Drahomíra, která vychovávala Boleslava, byla zaměřena proslovansky, a proto nechala roku 921 svou tchýni zavraždit.

Mladý kníže Václav přichází na trůn v nelehké situaci. Byl na svou dobu mimořádně vzdělaný, jeho křesťanská víra byla upřímná a mravy dokonalé. Horlivě šířil křesťanství, zakládal kostely (mj. kostel sv. Víta v Praze), podporoval kulturu. Prozápádně orientova-

ný Václav vypudil svou matku a její slovanskou družinu z Prahy. Drahomíra se postavila do čela protiváclavských nepokojů vyvolaných nespokojeností s Václavovou nepokrytě proněmeckou politikou. Boleslav vylákal bratra na svůj nový hrad a tam jej 28. září 929 zavraždil (toto datum je ovšem sporné). Boleslavovi, který pak vládl do roku 965, se po dlouhých bojích s Němci a Maďary podařilo uhájit víceméně nezávislou existenci slovanského státu.

Lid ovšem nemohl zapomenout na ctnostného knížete Václava a ctil ho jako světce, podobně jako jeho babičku Ludmilu. Zbožná úcta dala vzniknout mnohým legendám, které z Václava udělaly národního patrona. Svatováclavská legenda byla v dějinách často uměle živena, aby podněcovala český nacionalismus. Legendy i kronikářské zprávy z této doby obsahují vedle historických faktů i prvky politického mýtu, řešícího na pozadí biblických a antických mytických i dějinných událostí problémy vztahu křesťanství a vlastnictví a základní střeoevropské dilema – orientaci na západní nebo východní kulturu a civilizaci.

Boleslavův syn Boleslav II. se sice rovněž pokoušel uhájit politickou samostatnost přemyslovského státu proti expanzivní politice německých císařů, ale pronikání vyspělé kultury a civilizačních vymožeností ze západu za časů ottonské renesance nemohl zabránit, jestliže nechtěl zemi odsoudit k izolaci od celku Evropy. I když Boleslav II. podporoval slovanské kněze s jejich cyrilometodějskou bohoslužbou, nemohl úplně pominout nároky bavorských biskupů a římského papeže. Podařilo se mu dosáhnout kompromisu zřízením samostatného biskupství v Praze (973). Pražská diecéze byla podřízena mohučskému arcibiskupovi, čímž se oslabil vliv biskupů z Řezna, Salcburku a Magdeburku. První biskup Dietmar (Dětmar) byl sice Němec, ale diecéze obsahovala i značnou část Polska a spolu s diecézí moravskou (o jejím zřízení toho mnoho nevíme) představovala významnou slovanskou církevně autonomní oblast. Výrazem Boleslavovy úspěšné státnické politiky bylo prosazení Slovana Vojtěcha na biskupský stolec po zemřelém Dietmarovi (982), i když ve hře bylo také uspokojení nároků slavníkovského rodu, z něhož Vojtěch pocházel a s nímž Přemyslovci soupeřili o moc.

Vojtěch byl vzdělaný muž asketického života, mystické zbožnosti a přísných mravů. Dal se získat pro reformní myšlenky clunyjského hnutí a pokoušel se povznést silně zpoňanštělé křesťanství ve své diecézi. Roztržka mezi Přemyslovci a Slavníkovci vede Vojtěcha k tomu, že se věnuje raději misijnímu působení v Polsku a Uhrách. Neuspokojen svými pokusy o umravňování národa prosí papeže, aby ho zprostil nelehkého úřadu a uchyluje se raději do kláštera. Na naléhání knížete a některých kněží se po čtyřech letech vrací do Čech, aby se ještě jednou pokusil o nápravu křesťanských mravů. Pomáhá si přitom zakládáním klášterů, které mají být oporou pastýřské práci, ale i centry vzdělanosti a kultury. V obavě před hrozbou rostoucí moci polského knížete likvidují Přemyslovci Slavníkovce (995) a Vojtěch opět znechucen domácí situací odchází do Říma, kde si vyprosí pověření k misii v okrajových oblastech Polska. Z polského Hnězdna ještě zasahuje do pražských záležitostí, ale marně. Roku 997 zemřel mučednickou smrtí, když se pokoušel obrátit na víru pobaltské Prusy. Vojtěch, doma zneuznaný, byl v Polsku a Uhrách ihned po smrti ctěn jako světec, protože do těchto zemí přinesl křesťanství a položil základy k jejich samostatné státní existenci. Vznik řady legend o jeho životě a zájem o jeho svaté ostatky v celé Evropě svědčí o tom, že byl už za svého života proslulý jako učenec, světec a misionář, a to tím spíše, že v 10. století byla o takovou příkladnost života mezi vysokými církevními hodnostáři nouze. Čechové pochopili, že propásli příležitost přivlastnit si tak

věhlasnou osobnost, a proto kníže Břetislav roku 1039 přenáší ostatky biskupa Vojtěcha do Prahy. Kult svatovojtěšský je pěstován spolu se svatováclavským a stává se motivem pro politickou mytologii celých generací kronikářů a legendistů.

V 10. století se v Čechách významně pozvedla kulturní a sociálně-ekonomická úroveň. Křesťanství zapouští kořeny v prostém lidu. Stavějí se kostely, kláštery, a s nimi se šíří i vzdělanost. Z té doby pocházejí nejstarší české písemné památky a také první doklady české duchovní písňové tvorby.

Šíření křesťanství v zemi (11. století)

V prvních letech 11. století se na pražském biskupském stolci vystřídalo několik méně významných biskupů, kteří sice mluvili česky, ale byli německého původu a byli závislí na německém císaři a arcibiskupovi. Proto kníže Břetislav, silný přemyslovský panovník, začal usilovat o zřízení pražského arcibiskupství, aby církev vymanil z německého vlivu. Když se mu to nepodařilo, začal podporovat myšlenku slovanské bohoslužby, kterou sloužili mniši v sázavském benediktinském klášteře založeném opatem Prokopem v roce 1030. Viděl ve slovanské bohoslužbě vhodnou záminku k odtržení církve na svém území od západní jurisdikce a k vytvoření základny pro misijní výboje směrem na východ (např. na Kyjevskou Rus). Po jeho smrti však papež slovanskou bohoslužbu zakázal a do sázavského kláštera byli dosazeni němečtí kněží. Teprve kníže Vratislav povolal slovanské mnichy zpět a sázavský klášter se stal významným centrem slovanské kultury, zvláště písemnictví. Sázavský klášter zprostředkoval církevní a kulturní kontakty se slovanskými pravoslavnými církvemi v Rusku a na Balkáně. Kníže Vratislav žádal papeže, aby slovanský jazyk byl povolen jako bohoslužebný v celých Čechách, ale byl odmítnut. Roku 1096 byli slovanští mniši ze Sázavy opět vypuzeni. Opat Prokop byl ovšem lidem natolik ctěn, že byl prohlášen za svatého. Svatoprokopské legendy tohoto dalšího národního patrona stavějí vedle Václava a Vojtěcha.

V době, kdy mezi německým císařem Jindřichem IV. a papežem Řehořem VII. vrcholil boj o investituru, český kníže Vratislav se přiklonil na stranu císaře a vysloužil si za to královskou korunu. Aby oslabil zasahování papežské politiky do domácích poměrů, prosadil založení dalšího biskupství v Olomouci (1063). Církevní moc tak byla rozložena do dvou center, vzájemně si konkurujících. Protiřímská (ale nikoli protikřesťanská) politika je od té doby častým jevem v českých dějinách. Rovněž Vratislav II. získal královský titul za zásluhy v boji proti papežským vojskům v Itálii po boku císaře Friedricha Barbarossy.

Přesto ale v 11. století česká církev postupně podléhá západnímu vlivu. Příslušnost ke křesťanství, u prostého lidu až dosud značně formální, se začíná naplňovat obsahem. Ustupuje mnohoženství, u Slovanů jinak běžné, zmírňují se tvrdé podmínky života otroků, ústřední církevní úřady prosazují kněžský celibát. Pohanské zvyky, které byly v největším rozporu s křesťanstvím (zejména pohřební rituály), jsou potlačeny. Vzniká vysoká i lidová křesťanská kultura. Život lidu se přizpůsobuje západnímu standartu.

Šíření křesťanství ovšem není jen dílem upřímných misionářů, ale také zcela ekonomické kalkulace šlechty. Zakládání kostelů a klášterů bylo když ne přímo výnosným podnikem, tedy alespoň prozíravým uložením jmění. Zakladatel měl totiž podíl na církevních

příjmech, které pocházely z tzv. desátků (ve skutečnosti to nebývalo celých 10 % výnosů), jež museli odvádět lidé nacházející se ve spádovém území kostela. Tento stav, kdy církev byla fakticky (materiálně) v rukou světských feudálů, byl sice v rozporu s církevním právem, ale církev nedokázala prosadit jeho změnu. Naopak přistoupila na ekonomická pravidla hry a koupěmi, odkazy a nadacemi postupně soustřeďovala církevní majetek v rukou církevních hodnostářů (většinou biskupů), takže ve 13. století už měla církev víc než polovinu zemědělské půdy v Čechách.

Rozkvět církve za vlády Přemyslovců (12. a 13. století)

Ve 12. století je situace církve v Čechách poznamenána celoevropskou roztržkou způsobenou bojem o investituru a dvojpapežstvím. Šlechtici i církevní hodnostáři se přikláněli na různé strany, a tak evropská mocenská politika dělila Čechy na nepřátelené tábory. Čeští rytíři a celé družiny vojáků, šlechticů a duchovních se zúčastňovali křížových výprav do Palestiny. Výraznější postavou byl olomoucký biskup Jindřich Zdík (vládl 1126–1150), vzdělaný přívrženec clunyjského reformního hnutí a šířitel nového premonstrátského řádu. Organizačně i majetkově povznesl církev, zejména na Moravě, a zasahoval do mocenských sporů mezi moravskými knížaty a knížetem Vladislavem II. Jindřich Zdík hodně cestoval po Evropě i Palestině. Ve spojení s Bernardem z Clairvaux podporoval křížovou výpravu i šíření cisteriáckého řádu. Od dob Vojtěchových je to druhý nejvýznamnější biskup v zemi.

Navzdory politickým nepokojům a ustavičným bojům proti světským feudálům církev ve 12. století prožívala rozkvět vzdělání, umění, ale i kázně a mravů. Poněkud opožděně se tak projevoval výsledek klášterních reformních hnutí a zdokonaleného byrokratického centralismu církve. Ze zachovalých sbírek kázání je patrné, že víra lidu se zkvalitnila, nabyla duchovní vroucnosti, svátky a lidové zvyklosti rytmizující celý rok i lidský život už byly zcela křesťanské (pohanské prvky v nich – ovšem teologicky přeznačeny – zůstaly nadále). Kazatelé si však opakovaně stěžují na trvalé neřesti pohlavní a na starý český národní zlozvyk – přílišné pití a obžerství. Ve 12. století u nás vrcholí románský stavební a umělecký sloh. V knihovnách nových klášterů bylo soustředěno mnoho knih dovezených z celé Evropy. Vzdělání bylo ovšem výsadou kněží, častěji už jsou to ale domorodí mladíci i z nižších vrstev, kteří se rozhodují pro kněžskou dráhu a nezřídka odcházejí studovat do ciziny.

Po knížatech Vratislavovi a Vladislavovi II. získal královský titul Přemysl Otakar I. (vládl 1197–1230) – nejprve od německého císaře a potom od papeže, a to jako titul dědičný. Nový král chtěl, aby Čechy měly své arcibiskupství. Získal by tak možnost zasahovat do obsazování biskupských funkcí. Církev se zalekla vzrůstu královny moci a začala hájit svou samostatnost. Šlo přitom o komplikované politické záležitosti, neboť knížecí a královské úřady vedli obyčejně kněží, kteří jediní k tomu měli potřebné vzdělání. Kancléřem Přemysla Otakara I. byl sám pražský biskup Ondřej. Ten se postavil proti králi, povzbuzen myšlenkami IV. lateránského koncilu, jehož se zúčastnil. Koncil utužil teologickou i právní jednotu církve. Mocný biskup Ondřej, opřen o papeže, vymohl na králi pro církev značné materiální výhody – vynětí kostelů a klášterů ze světské soudní pravomoci a omezení světského práva zasahovat do obsazování církevních úřadů. Kostely a kláštery sice zůstávaly majetkem feudálů, ale věci duchovní byly v kompetenci církve. Příjmy z desátků

byly děleny tak, aby větší část zůstala církvi. Tato usnesení ještě dlouho zůstávala jen na papíře. Přesto církev po tomto vítězství zažila značný rozkvět. V tomto období dochází k rozsáhlým společenským změnám v souvislosti s budováním osad německých kolonistů, s rozvojem měst a příchodem nových řádů – františkánů a dominikánů. Mezi cizími kolonisty se objevují i radikální reformní a kacířské skupiny, např. valdenští (zdůrazňující chudobu), bekyně a pikardi (volná seskupení neduchovenských osob žijících v tichosti a zbožnosti, ale odmítajících církevní řády) a flagelanti (konající pokání okázalým sebičkováním a odpírající církevní svátosti). Je s podivem, jak rychle se tehdy myšlenky šířily Evropou. Čechy nebyly nikterak stranou světového politického a duchovního dění. Země byla poměrně bohatá díky počínající těžbě stříbra. Přemyslovci vedli obratnou vojenskou i dynastickou politiku. Dcera Přemysla Otakara I. Anežka odmítla státně významný sňatek a vstoupila do kláštera, který sama založila po vzoru Františka z Assisi a jeho řádové družky Kláry (1234). Vedla potom s příkladnou ctností klášter a jeho špitál, takže byla už záhy po smrti ctěna jako svatá. Čechy tak měly i významné osobnosti.

Kultura a spiritualita (13. a 14. století)

Zbožnost 13. století byla poznamenána působením františkánů a dominikánů. Na jedné straně to byl důraz na citový až mystický vztah k Bohu se sklonem ke kajícímu, na druhé straně důraz na chrámové obřady a udílení odpustků. Koncem století se vzrůstá lidový mariánský kult. Ačkoli významnější pozice ve společnosti (ve vládě, obchodu, řemeslech, kultuře) byly většinou v rukou Němců, ve 13. století se začíná prosazovat i čeština, zvláště v lidové církevní literární a písňové tvorbě. Objevuje se národní uvědomění.

Gotický stavební a umělecký sloh k nám přichází z Francie, nesen zvláště cisterciáky. Ale velmi brzy se začínají goticky stavět šlechtické a dokonce i měšťanské domy. Německý kulturní vliv je v této době díky církevním kontaktům vyvažován vlivem francouzským a italským.

Poslední Přemyslovci jako mocní panovníci zasahovali do evropské velmocenské politiky, která se prolínala s politikou papežství stojícího právě na přelomu 13. a 14. století na vrcholu moci. Nebyla to ale vždy jen politika, co vedlo Přemyslovce k angažovanosti ve prospěch církve. Např. Václav II. byl upřímně a příkladně zbožný. Ale navzdory osobní víře a podpoře domácí církve byli Přemyslovci z hlediska papežské kurie neposlušnými a odbojnými panovníky.

Jan Lucemburský zbožností nevynikal a jako proslulý evropský vojevůdce a politik se spíše vyhýbal sporům mezi císařskou a papežskou mocí. Zato jeho manželka Eliška Přemyslovna, upřímně zbožná, podporovala církev a zakládala kláštery. Pražským biskupem byl tehdy Jan z Dražic, mocný církevní vladař, který značně zreformoval církevní organizaci v Čechách. Současně se stal mluvčím českého nacionalismu, který se objevoval hlavně mezi duchovenstvem a šlechtou. Roku 1318 se vypravil do Avignonu, aby se u papeže hájil z obvinění, že trpí v Čechách kacíře. Zůstal v Avignonu 11 let, než se mu podařilo proces vyhrát. Po návratu se biskup přičinil o rozmach církevních a kulturních kontaktů mezi Čechami a Francií. Obvinění, že Čechy jsou útočištěm kacířů, ovšem zase tak dalece nepravdivé nebylo. Tentokrát už nešlo jen o izolované skupiny valdenských, které se uchýlovaly do Čech proto, že sem tolik nezasahovala moc dominikánské inkvizice. V ně-

kterých krajích, například na Jindřichohradecku, se dá hovořit o lidových kacírských hnutích se sociálně-kritickými tendencemi a revolučními metodami. Dobové zprávy hovoří o stovkách upálených kacírů. Papež i vedení dominikánského řádu vysílají do Čech další a další inkvizitory.

Vláda Karla IV.

Jan Lucemburský byl sice úspěšný rytíř, ale jako český král selhal. Ještě že měl štěstí v dynastické politice. Svého syna Václava (narozeného 1316) jako sedmiletého oženil s francouzskou princeznou. V Paříži mu vybral za vychovatele Petra Rogera, který se později stal papežem Klimentem VI. a významným ochráncem mladého krále. Václav při biřmování přijal jméno Karel po svém kmotru – francouzském králi. Mladý Václav – Karel získal velmi dobré vzdělání, byl upřímně zbožný a vyznal se i v teologii. Byl velkým ctitelem Panny Marie a ostatků svatých. Není divu, že jeho politika byla založena na intenzivní spolupráci s církví, a to nejen českou, ale i s avignonskou papežskou kurií. Jako český král (Karel I.) byl papežem prosazen na císařský trůn (Karel IV.). Praha se stala středem říše římské. Karlovi se podařilo povýšit pražské biskupství na arcibiskupství (1344) a založit univerzitu (1348). Čechy se stávají křižovatkou evropských kulturních vlivů. Karel IV. podporuje český nacionalismus a slovanskou spolupráci. Proto znovu zakládá klášter se slovanským bohoslužebným jazykem v Praze. V oblasti politické, církevní i kulturní se tak Karlu IV. podařilo dovršit to, o co usilovali už jeho přemyslovští a lucemburští předci – včlenit Čechy do Evropy.

Z hlediska církevního bylo nejdůležitější založení pražského arcibiskupství, pod něž spadalo i biskupství olomoucké a litomyšlské, a volba Arnošta z Pardubic prvním arcibiskupem. Byl to vynikající muž, který později dokonce kandidoval na úřad papeže. Z rozsáhlé stavitelské činnosti Karlovy je třeba zmínit zahájení novostavby svatovítské katedrály ve stylu vrcholné francouzské gotiky. Svatováclavská kaple v chrámu sv. Víta a hrad Karlštejn pro něj byly symbolem jednoty politiky a spirituality v životě národa. Spolu s Arnoštem z Pardubic usiloval Karel IV. o nápravu církevních poměrů i křesťanských mravů v Čechách. Podařilo se jim právně zamezit zasahování světské moci do církevních záležitostí. Na druhé straně ale jakoby v odpověď na volání po nápravě zlořádů u církevní hierarchie, ozývající se z celé Evropy, prosadil Karel IV. omezení vlivu duchovenstva na světské soudnictví a zpřísnění kontroly duchovenské služby. Důraz na kázeň však neřešil vady, které byly v organizačním systému středověké církve. Aby poněkud oslabil vliv různých kacírských hnutí, v nichž se ozývala kritika přílišného bohatství církve a zneužívání moci církevními představiteli, zval do Prahy významné kazatele reformního smýšlení, jako byl např. Konrad Waldhauser nebo Jan Milíč z Kroměříže. Za Karla IV. se výrazně posílilo české národní uvědomění, většina kněží a řeholníků byli Češi. Čeština se prosazuje v lidové zbožnosti (písň, kostelní dramatické hry) i v nové legendární a historické literatuře ovlivněné italským humanismem. V Čechách se objevili originální myslitelé, evropsky vzdělaní, kteří v mnohých názorech na reformu církve a nápravu mravů předběhli dobu o celá staletí - např. Matěj z Janova nebo Tomáš Štítný ze Štítného.

Karel IV. byl zbožný panovník. Pro jedno to byl po dlouhých bojích o investituru ideální způsob spojení světské a církevní moci. Pro jiné to byl zase odstrašující příklad státnické a lidské slabosti. Karel IV. umírá právě v době (1378), kdy dochází k papežskému schi-

zmatu a kdy se hroutí všechno to, co se pokoušel v Evropě vybudovat. Jeho synové Václav IV. a Zikmund museli pak řešit nejkomplicovanější problémy celých českých, ale i světových církevních dějin.

Vláda Václava IV. - politika a církevní reformy

Prchlivý král Václav IV. se záhy dostal do konfliktů s domácími představiteli církve kvůli majetkovým záležitostem. Arcibiskup Jan z Jenštejna, muž vynikajícího vzdělání a přísné asketické zbožnosti, kritizuje krále, že nehájí církev a trpí, aby v řadě případů světská moc soudila církevní osoby. Došlo k otevřené roztržce, při níž král sám se zúčastnil zatčení a mučení Jana z Pomuku, arcibiskupova generálního vikáře, kterého pak nechal svázaného hodit z mostu do Vltavy (20. 3. 1393). Arcibiskup Jan z Jenštejna uprchl z Prahy a stěhoval si na krále u papeže. Král se odmítá pokořit a smířit s arcibiskupem. Ten proto skládá úřad. Umučení Jana z Pomuku bylo vážnou politickou a mravní skvrnou v životě Václava IV. Nejasnosti kolem tohoto činu daly vzniknout různým dohadům. Později se objevuje zpráva, že Jan z Pomuku byl zpovědníkem královny Žofie a král ho dal umučit za to, že mu neprozradil obsah královniny zpovědi. Ještě později začal být pod jménem Jan Nepomucký ctěn jako světec.

Ve sporu mezi králem a arcibiskupem stála však většina kněží a prostého lidu za králem. Václav IV. totiž vymohl na papeži vyhlášení milostivého léta s mimořádným udílením odpustků. V Praze se konaly veliké poutě, z čehož měl lid i kněží užitek. Hromadné udílení laciných odpustků odměnou za kající almužnu, o níž ale každý věděl, že nepůjde na charitativní účely, působilo pohoršení všech uvědomělých a mravně vysoce citlivých křesťanů – prostých lidí i vzdělanců.

Postupně se ukazovalo, že Václav IV. není schopen zvládat poměry ve vlastní zemi, natož pak v celé říši, v níž jako německý král měl především urovnat spor dvou konkurujících si papežů. Neuspokojivé poměry politické i církevní nahrávaly rostoucímu kvasu nové lidové zbožnosti, která se poznenáhlu vymaňovala z církevního zprostředkování. V této atmosféře se spojil proud lidového reformního smýšlení s teologicko-filozofickou kritikou církevních zlořádů vycházejících z univerzit (Paříž, Oxford, Praha). Vzdělanci šíří své reformní názory mezi lidem. Projevují se důsledky moderního filozofického nominalismu a humanistického bádání. Teologicky podnětnější je ale návrat k realismu a Augustinovi, zvláště v podání anglického reformátora Johna Wyclifa. V pražském univerzitním prostředí působili významní zahraniční učenci, zvláště řeholníci, ale i Čechové vzdělání na slavných univerzitách. Rostoucí národní uvědomění vedlo k prvním konkurenčním střetům mezi Čechy a Němci. Z okruhu žáků slavného kazatele Milíče z Kroměříže vzešla myšlenka postavit kapli, kde by se pouze kázalo, a to výhradně česky. V této kapli, zvané Betlémská, postavené roku 1391 a schopné pojmut na tři tisíce lidí, se záhy stal miláčkem pražského lidu mladý kazatel Jan Hus.

Mistr Jan Hus

Jan Hus se narodil v Husinci asi roku 1370. Pražskou univerzitu absolvoval roku 1396, na kněze byl vysvěcen roku 1400. Zpočátku nadšeně vstřebával názory Johna Wyclifa, podobně jako Stanislav ze Znojma, Štěpán Pálež, Jakoubek ze Stříbra nebo Jeroným Pražský. Hus přednášel na univerzitě filozofii (Aristotela) a teologii (komentáře k Wyclifovi). Když se na koncilu v Pise (1409) kardinálové pokusili vyřešit problém dvojpapežství tím, že zvolili papeže třetího, přiklonil se Václav IV. a nakonec i pražský arcibiskup Zbyněk Zajíc z Hasenburka k novému papeži a vzali pod ochranu Husovu stranu kritiků papežství, protože to pro ně bylo politicky výhodné. Hus nezastával nejradikálnější reformní názory Wyclifovy, ale přesto jeho požadavky na nápravu teologických a mravních deformací tehdejší oficiální církve byly tak dalekosáhlé, že se dotýkaly celé struktury středověké společnosti. Z katedry i kazatelny brojil proti odpustkům, nehodným kněžím, prodejným církevním hodnostářům. požadoval, aby se církev zřekla světského majetku a moci, až konečně napadl samu instituci papežství. Na to papež reagoval vyhlášením klatby nad celou Prahou. Umírnění wyclifisté na pražské univerzitě se od Husa odklonili. Hus se hájil proti nařčení z bludů, ale když argumenty nestačily – buď proto, že narážel na osobní nepřátelství, nebo proto, že napadal samu podstatu středověkého pojetí církve – odvolal se symbolicky ke Kristu a odešel z Prahy působit na jihočeský venkov.

Dnešní protestantští badatelé spatřují v tomto Husově důrazu na individualitu a subjektivitu ve věcech spásy jeden z prvních signálů přicházející světové reformace. Osobní vztah ke Kristu je podmínkou "členství" v církvi, vlastní rozum a Písmo svaté je kritériem poznání „zjevené“ pravdy, svoboda svědomí stojí nad dogmatickou autoritou církve – to jsou zásady, jimiž Hus o sto let předbíhá Luthera a Kalvína.

Dnešní katoličtí badatelé zase přicházejí na to, že Hus se neodklonil od oficiální nauky tehdejší církve natolik, aby zasloužil totálního odsouzení. Husův konflikt se vystupňoval také díky řadě tragických nedorozumění, osobních, církevně-politických, ale i filozofických. Katolická církev se dnes distancuje od středověkých praktik a přiznává, že Hus byl dobrým i když pomýleným synem církve, že byl upřímným křesťanem a mravně bezúhonným knězem.

Hus povzbuzen masovým ohlasem svého kázání na venkově, využívá roku 1414 příležitosti svolání nového koncilu do Kostnice, kde měl být vyřešen problém trojpapežství a provedena řada církevních reforem. Odchází do Kostnice, vybaven ochrannou listinou císaře Zikmunda, aby se osobně před nejvyššími představiteli církve obhájil. V Kostnici však byl Hus zakrátko zatčen, protože byl v podezření z kacířství. Koncil nebyl vůči Husovi předpojatý, i když dopřával hodně sluchu jeho odpůrcům z Čech, kteří na něj přišli žalovat. Koncilní otcové, mezi nimiž byli největší vzdělanci doby a mnozí kritikové zlořádů v církvi, nabízeli Husovi zprostředkující řešení. Ten však nechtěl přistoupit na kompromis, protože šlo o principiální záležitosti, a nakonec už ani nemohl ustoupit, nechtěl-li zradit tisíce svých přívrženců v Čechách. 6. července 1415 byl Hus odsouzen jako tvrdší kacíř, který šířil wyclifovské bludy a zpochybňoval autoritu církve. Koncil jej zbavil kněžství a vydal jej světské moci k potrestání. Kostničtí biřicové Husa téhož dne upálili.

Husitství

Kostniční koncilní otcové neměli dost času a dost trpělivosti, aby se vážněji zabývali nějakým „kacířem z Čech“. Velmi brzy však poznali, že udělali chybu. Husova mučednická smrt vyvolala veliké pobouření lidu, nejen v Čechách a na Moravě, ale např. i v Polsku. Domácí šlechta protestovala proti obecnému obvinění celé země z kacířství a slíbila, že Husovy myšlenky promění v skutek. Pražská univerzita se i navzdory církevnímu zákazu stala baštou husitů. Litomyšlský biskup Jan Železný, vyslaný kostnickým koncilem zastavit kacířské rozbroje, narazil na všeobecný odpor – od krále přes šlechtu, duchovenstvo až po prostý lid. Koncil přilil ještě oleje do ohně tím, že 30. 5. 1416 odsoudil jako kacíře a vydal k upálení Husova druha, rovněž mistra pražské univerzity, Jeronýma Pražského.

Celá země se dala do pohybu. Římskému centru církve, či nově zvolenému papeži Martinu V. zůstalo v Čechách jen několik desítek kněží a šlechticů. Husovy reformní požadavky se začaly realizovat spontánně. Kněží dostali svobodu kázat boží slovo bez omezení. Mistr Jakoubek ze Stříbra začal zavádět přijímání pod obojí i pro laiky. Začala se sloužit mše v češtině, s českým lidovým zpěvem. Zbožnost se výrazně zniternila. Davy radikálů, podporované šlechtou, začaly zabírat církevní majetek, protože požadavek zrušení světského panování kněžstva viděly jako jeden z nejdůležitějších nástrojů reformy církve. Církevně reformní hnutí však záhy přibralo i ráz národnostní. V městech s převahou německého obyvatelstva (zvláště na Moravě) byli husité stíháni, často upalováni a popraveni. Jindy zase byly pogromy protiněmecké a Němci buď opouštěli zemi nebo se přiklání k husitům.

Mezitím král Václav IV. přinucen koncilem i svým bratrem Zikmundem, musel proti husitství zakročit. Násilím uváděl zpět kněze věrné Římu. To vedlo k velkým lidovým bouřím v Praze i na venkově. V Praze lid vedený Janem Želivským vyházel z oken radnice konšely a dosadil na jejich místa přívržence husitství. Tato událost krále tak pobouřila, že na následky mrtvice zemřel (1419). V té době už docházelo k povstáním i na venkově. Husité vypalovali kláštery, ničili vše, co připomínalo římskokatolickou církev. Zemi zachvátil revoluční požár, někde přecházející až v občanskou válku.

Hnutí však začalo současně krystalizovat i ideově. S pouhým odkazem Husova učení se v nové situaci nevystačilo. Symbolem hnutí se stal kalich, požadavek laického přijímání pod obojí. Husité dosazovali do kostelů vlastní kněze. Na venkově – na horách a kopcích – se konala velká shromáždění lidu. V revolučním nadšení, připomínajícím prvokřesťanský charismatický entuziasmus, zakládají husité ideální křesťanské komuny. Nejproslulejší byla v nově založeném husitském městě nazvaném podle biblické hory Tábor. Poněkud umírněnější než táborští radikálové byla pražská větev husitství, ideově vedená univerzitou. Reformní požadavky husitů byly vyjádřeny v tzv. čtyřech pražských artikulích (1420):

- 1) aby slovo boží bylo svobodně hlásáno,
- 2) aby svátost oltářní byla přijímána pod obojí,
- 3) aby kněžím bylo odňato světské panování,
- 4) aby zjevné hříchy byly ve všech stavech stejně trestány.

Císař Zikmund, který se ucházel o osiřelý český trůn, se postavil do čela křížové výpravy vyhlášené papežem proti odbojným Čechům. Husité, vnitřně dosti rozštěpení, se tváří v tvář novému nepříteli sjednotili, na jejich stranu se přidala většina české šlechty, a společně se pod vedením tábořského vojevůdce Jana Žižky z Trocnova postavili Zikmundovi na odpor. Tak začaly pověstné husitské války, v nichž husité až do roku 1431 odráželi stále nové křížové výpravy. Války samozřejmě sloužily i násilnému šíření husitství, ale měly také ráz národní. To se projevilo především při výpravách za hranice, které jednak vyvolávaly hrůzu z husitského plenění, ale zároveň úctu a respekt. Tábořské manifesty, letáky, které seznamovaly s husitským programem, měly velký ohlas po celé Evropě – mezi prostým lidem i na univerzitách. Pozdější reformace německá, zvláště Luther a Münzer, se otevřeně hlásí k husitským pravzorům.

Po basilejském sněmu

Politickým a ideovým vítězstvím husitů bylo pozvání k jednání na koncil do Basileje roku 1433. Po složitém vyjednávání, které vedli mistři pražské univerzity a husitští teologové se zástupci koncilu, nejvýznamnějšími představiteli katolické vzdělanosti, byl dohodnut kompromis, tzv. basilejská kompaktáta, která s určitými výhradami povolovala čtyři pražské artikuly. Výsledkem kompromisů byla i volba husitského arcibiskupa M. Jana Rokycany a přijetí Zikmunda za českého krále domácí šlechtou (Jihlava 1436). Mezitím se ovšem projeví vnitřní rozpory v husitském hnutí, které vyústily v bratrovražednou bitvu u Lipan (1434), v níž umírněná strana zvítězila nad radikálním křídlem.

Husitství se stalo spíše záležitostí měšťanského živlu, jehož vliv vzrůstal, ale také hříčkou domácí šlechty, která měla své mocenské důvody k postojům zaměřeným proti Římu, proti světskému panství církve i proti moci krále. Náboženské spory se proluly se sociálními proměnami vrcholně středověké společnosti. Husitské války vedly ke zrušení mnoha klášterů a kostelů, kulturních a uměleckých děl. Současně ale došlo i k jistému zlidovění kultury, zvláště k rozkvětu českého jazyka. Navzdory uvolnění společenských řádů došlo k upevnění mravů, dokonce i jakési spravedlnosti sociální, neboť se dostalo většího uznání společensky slabým, např. ženám a chudině.

Formulace kompaktát umožňovala další kompromisnictví a straně podjednou se dařilo dosahovat dalších ústupků strany podobojí. Tak se husitství opět štěpilo do celé škály směrů podle míry radikality či umírněnosti. Hnutí sjednotil opět až Jiří Poděbradský, který se ujímá moci v zemi roku 1448 a začíná politicky jednat s římskou kurií o plném respektování basilejských kompaktát. Jiří Poděbradský se tak stává husitským králem (1458). Usiluje o vytvoření mírového svazu evropských panovníků, který by čelil papežské nadvládě. Na to ovšem papež odpověděl zrušením kompaktát (1462) a později i vyhlášením nové křížové výpravy proti utrakvistům, jak se tehdy říkalo straně podobojí (sub utraque specie – latinsky: pod obojí způsobou). Do čela křížové výpravy se postavil uherský král Matyáš veden vidinou získání české královské koruny. Jiří Poděbradský však Matyáše – spíš politicky než vojensky – porazil, ale záhy na to umírá (1471).

Čechové si pak zvolili za krále katolíka Vladislava Jagellonského, který ale slíbil hájit kompaktáta a získat pro stranu podobojí nového arcibiskupa, jmenovaného místo právě zemřelého Jana Rokycany. Papežská kurie uznávala za krále Čechů Matyáše. Výsledkem

sporů o následnictví bylo posílení české šlechty, která se ujala povinnosti hájit kompakta. Smlouvou kutnohorskou roku 1485 byla katolická strana přinucena k ústupkům a byla tak nastolena velmi široká náboženská svoboda pro obě strany. Náboženská tolerance, kultivovaná lidová zbožnost, zpřísnění veřejných mravů a rozkvět umění, zvláště literárního (po rozšíření knihtisku), charakterizují podle svědectví současníků situaci v Čechách, výrazně překračující úroveň života v okolních zemích.

Jednota bratrská

Husitský radikalismus, utlumený četnými kompromisy s umírněnými i s katolíky, se přelil do pozoruhodného hnutí, které bylo neméně radikální, ale zaměřovalo se více na proměnu lidského nitra než na církevně-společenské revoluce. Hnutí vyvolali posluchači ohnivých kázání Jana Rokycany a žáci originálního myslitele Petra Chelčického. Skupina „bratří“ se začala scházet od roku 1457 v Kunvaldě. Organizátorem Jednoty bratrské byl Řehoř zvaný Krejčí. Roku 1467 si Jednota zavedla vlastní kněžský řád a zvolila si svého biskupa, čímž se organizačně odtrhla od katolické i od husitské církve. Jednota o sobě netvrdila, že je jedinou pravou církví, uznávala, že spásy může člověk dojít i v jiných církvích, ale přesto byla katolíky i husity pronásledována jako sekta. Jednota bratrská ještě víc než husitství pozoruhodně předbíhá pozdější vývoj světové reformace. Bratří činí každého věřícího osobně odpovědným za svou spásu, nespolehají na církve ani na obřady. Normou víry je pouze Písmo, lidská, tradicí uchovávaná přikázání nemohou věřícího zavazovat. Niterná individuální zbožnost se zvýšeným důrazem na osobní mravní čistotu a vnitrocírkevní kázeň korespondovala s humanistickým probuzením inteligence a pěstováním vzdělání. Jednota bratrská ve svých tiskárnách zakrátko vydávala víc knih než husité a katolíci dohromady. Záhy se pokoušela navázat kontakty s jinými podobnými domněle ideálně evangelickými církvemi ve světě – pravoslavnými, valdenskými, později s luterskou a kalvínskou větví reformace. Jednota bratrská, ač počtem členů téměř bezvýznamná, představovala na počátku 16. století v národě výrazný náboženský a kulturní kvas, jehož plody zejména na poli vzdělání a literatury bude národ sklízet ještě několik staletí.

Novoutrakvismus a Česká konfese

Roku 1517 vystoupil v Německu Martin Luther důrazně proti kramaření s odpustky a vyvolal tzv. protestantské hnutí, které vedlo k odtržení miliónů křesťanů od římskokatolické církve a k založení zemských evangelických církví. Luther se dodatečně seznámil s Husovými spisy a nadšeně se hlásil k odkazu českého husitství. Tím povzbudil sebevědomí domácí husitské církve, v níž vznikla radikální skupina nazývající se novoutrakvisté. Král Ludvík a katolická strana za této situace raději podporovali staroutrakvisty.

Když roku 1526 nastoupil na trůn král Ferdinand I. Habsburský, musel navenek reprezentovat zemi, která byla územně a nábožensky značně nejednotná. Čechy a částečně i Morava byly převážně husitské. Slezsko, Lužice a německá území byly převážně katolické. Otázka národní tak byla ještě více než předtím především otázkou náboženskou. Pojetí večere Páně, spory o detaily ve mši, otázky organizace vnitrocírkevní správy se staly svrchovaně politickými problémy. Kompaktáta, kdysi velká reformní vymoženost husitů,

se stala pro panovníka i papežskou kurii vhodným kompromisem, který spojoval katolíky s utrakvisty a čelil luteránům, Jednotě bratrské i různým sektářským hnutím (valdenští, pikarti, novokřtění). Panovník, ač katolík, přistupoval na četné náboženské ústupky, pokud to pro něj bylo výhodné v konkurenčním boji s odbojnou českou šlechtou, která ale zase zápasila o moc s městy. Tak např. dosáhl Ferdinand I. toho, že papež roku 1564 povolil Čechům a okolním národům přijímání podobojí, pokud v ostatních věcech vyznají katolickou víru. Obojí utrakvisté i Jednota bratrská, povzbuzeni úspěchy Lutherovy a Kalvínovy reformace, se však už s takovým kompromisem nechtěli spokojit. Nejlepší duchové Jednoty bratrské – Jan Augusta a Jan Blahoslav – byli v úzkém osobním i písemném styku s Lutherem, Melanctonem a Kalvínem. Česká otázka náboženská už tehdy měla rozměr evropský. Přesto ale začal Čechy znovu zaplavovat živel německý, převážně luterského vyznání. Část šlechty se poněmčovala. Úroveň mravního života v 16. století oproti dobám husitským značně poklesla. Obyvatelstvo z pohodlně, uvolnila se i kázeň kněží – jak utrakvistických, tak katolických.

Maxmilián II. byl ve věcech náboženských ještě liberálnější než jeho předchůdce Ferdinand I. K reformačním směrům se hlásilo asi 80 % šlechty a až 90 % prostého obyvatelstva. Katolíci, i když jich bylo početně jen 10 %, měli poněkud lepší pozici díky zastání v určitých šlechtických kruzích. Navíc se katolicismus začal vnitřně obrozovat. Zato reformace byla vnitřně rozpolcená. Staroutrakvisté se potýkali s organizačními potížemi. Kvůli zjednodušení církevní správy byli často ochotni i ke kompromisům. Novoutrakvisté, posilováni z ciziny, bránili se urputněji Římu. Jednota bratrská, k níž se hlásilo jen 5 % obyvatelstva, značně přečnívala domácí poměry svou kulturní vyspělostí, náboženskou živostí a dobrou vnitrocírkevní organizací. Jednota bratrská od roku 1584 připravovala překlad celé bible z originálních jazyků do současné češtiny, což byl počin v Evropě ojedinělý. Maxmiliánovi II. se do řešení mezicírkevních sporů nechtělo, šlo mu jen o udržení trůnu pro vlastní rod. Jednotlivé strany si však na králi vynucovaly řešení odpíráním daní. Roku 1575 na zemském sněmu Maxmilián II. žádal potvrzení svého syna Rudolfa za nástupníka trůnu. Šlechta zase žádala, aby král zvláštním majestátem zaručil svobodu každému vyznání. K tomu se ovšem nekatolické církve musely dohodnout na společné formulaci vyznání víry. Příkladem tu byla augsburská konfese, na níž se sjednotili němečtí luteráni. Česká konfese, společné vyznání víry novoutrakvistů a jednoty bratrské, vyhlášená roku 1575, byla vyvrcholením husitství, obsahovala však i prvky luterské a kalvínské a byl na ní patrný vliv myšlenkově vyspělé Jednoty bratrské. Česká konfese sjednotila domácí nekatolické církve a napojila je na hlavní reformní proudy světové. Formulace České konfese, jejíž vypracování dalo komisi teologů mnoho práce, byla velmi dobře přijata reformačními církvemi v Německu a ve Švýcarsku. Maxmilián II. ovšem Českou konfesi nemohl vyhlásit písemným majestátem – s ohledem na papeže – ale alespoň ji se svým synem slavnostně slíbil hájit. Čeští stavové na to vyhlásili za nového krále Rudolfa.

Katolická obnova

Přibližně v této době, kdy česká reformace po letech zmatků myšlenkově dozrává a organizačně se upevňuje, dochází poznenáhlu k novému nástupu katolictví do Čech. V Čechách začínají úspěšně působit jezuité (založení 1540), vzdělání a všestranně schopní mniši, kteří se věnují především výchově kněžského dorostu, ale také budování všeobecného školství. Jezuité pěstovali teologii, filozofii, umění a duchovní život na vysoké úrov-

ni. Záhy na to se projevily účinky tridentského koncilu (1545–1563), který v tichosti provedl řadu vnitřních reforem, církev upevnil a dal podněty k mohutné rekatolizaci Evropy. Katolická církev si uvědomila, že chce-li čelit reformaci, musí být schopna konkurovat jí v jejích nejsilnějších stránkách – vzdělání, práci s tiskem, pastoračním i osvětovým působení mezi lidem, v hluboké zbožnosti a přísné mravnosti. Vedle jezuitů začali s novou horlivostí působit zejména benediktini a premonstráti.

Strana staroutrakvistů postupně ochabovala. Členové konzistoře, jejího nejvyššího správního úřadu, dělali tak značné ústupky nátlaku a někdy i intrikám katolické strany, že koncem 16. století klesl význam staroutrakvistické strany na minimum.

Císař Rudolf II., který udělal z Prahy hlavní město říše, veden Římem a svými španělskými příbuznými, dosazoval do rozhodujících míst v zemi katolíky a pod záminkou pronásledování kacířských pikardů zasahoval stále častěji proti Jednotě bratrské. Nekatolická šlechta se poněkud zalekla a roku 1609, kdy císaře ohrožoval jeho bratr Matyáš, na něm vymohla písemný majestát, jímž stoupenci České konfese získali plnou náboženskou svobodu. Majestát byl velkým vítězstvím české reformace. Dal především nekatolické šlechtě vliv na řízení novoutrakvistické konzistoře, na výchovu kněžského dorostu, vliv na pražskou univerzitu i na hospodářské zabezpečení církvi. Výhody Majestátu pocítili i Bratři, kteří až dosud kolísali na pokraji illegality. Majestát ovšem přišel pozdě. Domácí nekatolíci už nebyli tak jednotní jako v dobách České konfese. Toho využili katolíci v čele s panovníkem a všemožně využívali mezer a možností různého výkladu Majestátu k omezování života novoutrakvistů a Jednoty bratrské.

Bílá Hora

Za panování krále Matyáše a Ferdinanda Štýrského docházelo neustále ke konfliktům kvůli obsazování farností a stavbě kostelů. Drobné konflikty přerostly roku 1618 v tzv. stavovské povstání, které rázem nabylo mezinárodního rozměru. V Evropě se schylovalo ke střetu mezi katolickými, luterskými a kalvínskými panovníky. Čeští stavové sesadili s trůnu Ferdinanda Štýrského a zvolili místo něj králem Fridricha Falckého, kalvinistu. Tím se v Čechách výrazně porušila rovnováha sil v Evropě. Nastala krátká, ale násilná kalvinizace země. Ze svatovítské katedrály byly barbarsky odstraněny sochy a obrazy, jezuité byli vyhnáni ze země, podobně jako nejschopnější propagátor katolicismu olomoucký biskup kardinál František Dietrichstein. Kalvínské země hleděly k Čechám s nadějí, ale čeští utrakvisté i Bratři se zalekli cizáckého kalvinismu, který nerespektoval domácí tradice.

Ferdinand Štýrský, který se nesmířil se svým sesazením, zorganizoval výpravu proti odbojným Čechům a roku 1620 na Bílé Hoře u Prahy stavovské vojsko porazil. Fridrichovi Falckému se nepodařilo získat v Evropě diplomatickou ani vojenskou pomoc, a proto utekl ze země. Ferdinand Štýrský tak získal záminku k potrestání odbojných stavů a k násilné rekatolizaci země. Roku 1621 byli zatčeni předáci odboje a dvacet sedm jich bylo popraveno. Ostatní nekatoličtí šlechtici byli za účast na povstání potrestáni tak vysokými pokutami, že prakticky celý jejich majetek byl konfiskován. Šlo o tři čtvrtiny majetku celé země. Konfiskáty a opuštěná panství svěřoval císař šlechticům rakouským, italským a španělským, kteří pak na svých územích prováděli rekatolizaci. Majestát Rudolfa II. byl zrušen, pražská univerzita předána jezuitům.

Názory na tento zásadní obrat našich národních dějin se různí. Katoličtí historikové oslavují Bílou Horu jako počátek návratu země ke katolické církvi, k víře předků. Nekatoličtí historikové vidí v Bílé Hoře tragédii, jíž začíná dlouhé období náboženské nesvobody. V každém případě je Bílá Hora koncem české samostatnosti. Třicetiletá válka vyvolaná těmito konflikty v Čechách měla zajisté důvody mocenské (spiknutí protihabsburské koalice), hospodářské (zánik středověkého feudalismu a nástup hospodářské moci měšťanské vrstvy v přímořských zemích), ale měla také svůj rozměr náboženský. Je smutné, že právě kvůli sporům o to, jak má vypadat pravé křesťanství, náboženství lásky, byly národy hnány do ničivých válek a křesťané, ba i celé církve procházeli mučednickými zkouškami. Tak si např. katolíci připomínají moravského katolického kněze Jana Sarkandra, umučeného za stavovského povstání, nebo patnáct františkánů povražděných u Panny Marie Sněžné v Praze. Nekatolíci zase trpce vzpomínají na to, jak byli nejprve vypovězeni ze země jejich kněží, jak byl lid často vojenskou silou nucen přijmout katolickou víru, jak jezuité s vojenským doprovodem vyhledávali a pálili české (bratrské) knihy, jak byl v Čáslavi popraven kněz Matouš Ulický a jak biskup a nejvýznamnější učenec Jednoty bratrské Jan Amos Komenský musel odejít do ciziny.

Rekatolizace

V průběhu třicetileté války bylo postupně katolictví prosazováno jako jediné náboženství v zemi. Kdo se neobrátil, musel emigrovat. Do ciziny odešlo přes tři sta šlechtických rodin a třicet tisíc měšťanských. Celkem tehdy opustilo České království, které mělo kolem dvou miliónů obyvatel, víc než tři sta tisíc lidí. Mnozí, kteří se přihlásili ke katolictví, učinili tak jen formálně, protože když došlo nakrátko ke zvratu a Prahu obsadili luterští Sasové, obyvatelstvo se rychle vrátilo ke své víře a četní exulanti se vraceli domů. Vestfálský mír, jímž byla ukončena třicetiletá válka, znamenal pro české nekatolíky potvrzení daného stavu. Čeští i němečtí luteráni a kalvinisté, stejně jako Bratři, se rozptýlili po světě a postupně splynuli s tamním domácím obyvatelstvem. Část utrakvistů se uchýlila na Slovensko, kde splynuli s luterány. Venkovský lid, i když navenek pokatoličtělý, si ještě dlouho uchovával své reformní smýšlení, jak ukazují četná selská povstání. V některých krajích byly velmi živé skupiny tajných nekatolíků žijících ve vnitřním exilu. Ostatní však už nedokázali vzdorovat ostřejšímu postupu rekatolizace a poddali se.

Za vlády krále a císaře Leopolda I. si katolická církev uvědomila, že násilné pokatoličtění nestačí. Bylo zapotřebí nové katolické misie. Té se ujaly především řády – jezuité, jimž nyní patřila Karlo-Ferdinandova univerzita a síť vynikajících gymnázií, františkáni, kapucíni, premonstráti či rovněž na školství zaměření piaristé. Zkvalitnila se příprava kněžského dorostu a reorganizovala se církevní správa. V této době do Čech ze Španělska přes Itálii mohutně proniká barokní kultura. Jakkoli tato kultura přinesla v Čechách vynikající plody, rozvíjela se v době z hlediska národního velmi těžké. V průběhu několika desetiletí byla čeština ve veřejném životě téměř vytlačena němčinou. Protože do Čech pronikaly v cizině česky tištěné nekatolické knihy, věnovali misionáři pozornost vyhledávání a ničení závadných knih, zejména českých. V této činnosti vynikal na počátku 18. století jezuita Antonín Koniáš, který zničil na šedesát tisíc knih. Prostý lid byl hospodářsky vysáván cizí šlechtou, která už tehdy začínala ekonomicky podnikat. Venkov zdecimovaný selskými bouřemi a morovými epidemiemi nestačil vydržovat nákladný život šlechty a její program pompézní barokní rekatolizace.

Baroko

Od poloviny 17. století počíná mohutná vlna barokního stavitelství. Nejlepší architekti a umělci Evropy se sjíždějí do Čech a stavějí chrámy a kláštery, jež jsou dodnes naší národní chloubou. Jedním z plodů barokní kultury byla i nová lidová zbožnost, cílevědomě pěstovaná misionáři. Důraz byl položen na lidové kázání, výpravné obřady, poutě a slavnosti. Opět se začal šířit zpěv lidu při mši, což vedlo ke vzniku lidové náboženské poezie. Vlastenectví, jež poprvé zdůraznil český jezuita Bohuslav Balbín, v 18. století vzkvétá i v katolickém prostředí. Katolické tiskárny, aby potlačily vliv kdysi vyspělé nekatolické náboženské literatury, vydávají množství knih; většinou šlo jen o lidové čtení. Jezuité přeložili nově Bibli do češtiny – za předlohu jim posloužila Bible Kralická. Nová Bible svatováclavská ovšem byla běžným čtenářům nedostupná. Mimořádně bujel kult světců a legendární literatura. Šířila se úcta k Panně Marii. V kultu národních světců se projevovalo rostoucí národní uvědomění. Vyvrcholením tohoto jednak záměrně vyvolávaného, jednak přirozeného procesu bylo svatořečení Jana Nepomuckého roku 1729. Obliba tohoto světce, patrná na stovkách soch umístovaných především poblíž mostů v celé střední Evropě, rostla už za třicetileté války. Oslava svatořečení Jana Nepomuckého v Praze byla jednou z nejmohutnějších celonárodních slavností. Jan Nepomucký tak v církevním kalendáři i v myslích lidí nahradil vzpomínku na Mistra Jana Husa. Psychologickým tahem ze strany misionářů bylo zavádění náboženského divadla a opery.

Toto všechno způsobilo, že lid se po několika generacích upřímně přimkl ke katolické víře se svéráznou barokní zbožností, která byla zcela odlišná od reformační spirituality doby renesanční. Z Čech se stala katolická duchovní velmoc. Čeští misionáři odcházeli působit do dalekých zemí, zejména do Španěly kontrolovaných kolonií.

Ke stínům barokní doby patří vedle značné pověřivosti lidu, užívání magických, astrologických a alchymistických praktik také pronásledování čarodějnic. Procesy s čarodějnicemi se začaly množit v sociálně-psychicky vzrušené době po třicetileté válce a ustaly až v 18. století.

Pietismus, osvícenství, racionalismus (18. století)

V 18. století se ve všech nekatolických církvích v Evropě začalo šířit hnutí niterné duchovní obnovy zvané pietismus. Ze sousedních evangelických zemí proniká do Čech nová misie pietistické zbožnosti, zejména z Herrnhutu v Sasku, kde se kdysi usadili Bratři ze severní Moravy v čele s Komenským. Tajní nekatolíci v Čechách poněkud ožili, a vzhledem k tomu, že v osvícenském klimatu sousedních zemí panovala větší náboženská svoboda, nastala další emigrační vlna. Herrnhutské společenství posílené emigranty se přihlásilo k odkazu Jednoty bratrské. Pod názvem Unitas fratrum nebo Böhmisches Brüder či Moravian Church se začalo s podivuhodnou misijní horlivostí šířit po všech kontinentech světa a ovlivnilo řadu nově vznikajících protestantských církví a sekt.

Z Francie se nejdříve po univerzitách a potom po celém veřejném životě šíří duch osvícenství – zdůraznění rozumu (racionalismus), osobní svobody (tolerance) a světské kultury (sekularizace). Za vlády Marie Terezie pronikly tyto myšlenky i do Rakouska. Středově-

ký obraz světa zakódovaný do podstaty potridentského katolicismu se nezadržitelně hroutil. Pro konzervativní systém, jakým byl rakouský absolutismus, to znamenalo buď padnout spolu se středověkým modelem společnosti nebo státní politiku postavit na jiném ideologickém základě. Rakousko se rozhodlo pro osvícenství po vzoru Anglie, Holandska, Francie a Pruska. Rakouské podobě osvícenství se později začalo říkat josefinismus podle syna Marie Terezie Josefa II. Na univerzitách se filozofie a přírodní vědy odtrhly od teologie. Stát byl pojat jako autonomní světské zařízení. Právo přestalo být odvozáno z nadpřirozených zákonů. Církev, podstatně odloučená od státu, dostala za úkol jen pečovat o mravnost, a to ještě jen v mezích rozumu.

Marie Terezie provedla řadu reforem, které se dotkly církve. Sekularizovala školství, omezila počet klášterů a církevních svátků. Když byl roku 1773 zrušen jezuitský řád, nahradila jezuity ve školství osobami světskými. Ač katolička, byla zřejmě ovlivněna janse-nistickými myšlenkami, jež byly jakousi obdobou pietismu v katolické církvi. To ji spolu s mocenskými ambicemi vedlo ke skrytým intrikám proti katolické církvi a zejména jejímu podřízení Římu. Církev byla stále víc a víc vytlačována z dřívějších pozic a byla podrobována státní kontrole. Přitom ale Marie Terezie současně prováděla rekatolizační politiku a důsledně stíhala nekatolíky. Tajní nekatolíci v zemi vydatně podporovaní z ciziny ovšem v té době prožívali duchovní obrození, které se navenek projevovalo zvýšeným výskytem sektářů, tzv. náboženských blouznivců, zejména ve východních Čechách.

Josefínské reformy

Politiku Marie Terezie ještě vystupňoval Josef II., povzbuzován filozofickým racionalismem a liberalismem svých přátel z řad svobodných zednářů. Katolická církev byla pod záminkou vyvázání z pout Říma poddána státní byrokracii. Mezitím došlo na Valašsku k náboženským bouřím tajných nekatolíků, jichž tam bylo, jak se najednou ukázalo, více než deset tisíc. Teprve až Marie Terezie zemřela, mohl Josef II. dát plně průchod svým osvícenským reformám. Hned roku 1781 vyhlásil tzv. toleranční patent, jímž byly trpěny vedle katolické církve také církve luterské, kalvinské a pravoslavné. Tyto církve ovšem nebyly plně rovnoprávné s církví katolickou. Řada předpisů omezovala jejich náboženský život. Ale toleranční patent spolu s patentem o zrušení nevolnictví umožňoval zvýšenou mobilitu obyvatelstva, kterou potřeboval tehdy se rozvíjející průmysl. K nekatolickým církvím se přihlásilo v Čechách a na Moravě na padesát tisíc lidí, po několika letech z asi čtyř miliónů obyvatel už bylo sedmdesát osm tisíc evangelíků. Jiné církve Josef II. netoleroval, skupiny hlásící se k odkazu Jednoty bratrské žily dál v ilegalitě. Veden osvícenským kultem rozumu vyhlásil Josef II. válku všemu nerozumnému v církvi – především klášterům. Nejdříve zrušil závislost klášterů na zahraničních řádových představených. Potom zakázal přijímat novice a nakonec zrušil všechny kláštery, které se nezabývaly vyučováním nebo péčí o nemocné. Takto byla zlikvidována polovina klášterů, jejich jmění dáno do církevního fondu a budovy sekularizovány – vesměs se z nich staly nemocnice a kasárna. Strohý osvícenský racionalismus v oněch letech přispěl ke zničení mnohých „neužitečných“ uměleckých děl a kulturních památek. Josef II. v rámci reorganizace školství dokonce zestátnil výchovu kněžského dorostu. Na druhé straně ale reformou vnitrocírkevní organizace dosáhl Josef II. zefektivnění církevních služeb díky zvýšení počtu farností a změně jejich hranic, včetně hranic diecézí. Ze zdrojů náboženského fondu bylo vystavěno mnoho venkovských kostelů. Perfektně fungující systém řízení církve využíval císař

pro státní potřeby - např. pro evidenci obyvatelstva, pro šíření úředních oznámení či zdravotní osvěty. Za to také dostávali faráři stálý plat. Farář byl spíše posledním článkem státní správy, školním inspektorem, jakýmsi funkcionářem veřejného blaha než náboženským činitelem, který chce zprostředkovávat vztah mezi člověkem a Bohem. Josefovy zásahy do církevního života, zabíhající až do nejkomičtějších detailů, vzbuzovaly nelibost nejen u církevních hierarchů, ale i všeho lidu. V poněkud mírnější podobě pokračovali v jeho politice i Leopold II. a František I., jeho nástupci.

Liberalismus, romantismus, národní obrození (19. století)

Tehdy však již Evropu zasáhly důsledky Francouzské revoluce a napoleonských válek. Katolická církev se začala otevírat vědě i světské filozofii, aby udržela krok s dobou. Opět byl povolen jezuitský řád, který se záhy stal intelektuální elitou církve. U nás v té době patřili k nejlepším katolickým vzdělancům Josef Dobrovský a Bernard Bolzano. Liberalismus a vlastenectví skrze ně pronikaly do církevního i národního života. Společnost byla v pohybu způsobeném nástupem průmyslové revoluce a jejích průvodních jevů. Reakcí na racionalizaci a technizaci života, zvláště ve městech, byl romantismus, který v opakovaných vlnách prostupoval duchovní i veřejný život celé společnosti.

Národní obrození, projevující se v celém 19. století, bylo do značné míry dílem kněží, katolických i nekatolických. Nepochybně zde působil příklad romanticko-vlasteneckých revolučních hnutí v okolních zemích. Ale přesto naše národní obrození navázalo i na přerušenu kontinuitu vlastních národních dějin. Je pozoruhodné, jak se v našem národním obrození protíná na jedné straně konflikt mezi – zhruba řečeno – moderním rozumným křesťanstvím a středověkou pověřivostí a na druhé straně konflikt mezi reformací a protireformací. Rovněž není možno pominout myšlenku všeslovanské vzájemnosti, posílenou ruským vítězstvím nad Napoleonem, stejně jako zvýšenou pozornost vůči pravoslaví, které se stává aktuálním zejména při oslavách výročí příchodu Cyrila a Metoděje na Moravu (1863). Ačkoli protireformace a rekatolizace po dvě stě let šla ruku v ruce s germanizací národa, nyní se řada katolických kněží věnuje pěstování češtiny a národně buditelským snahám. Za všechny je možno jmenovat alespoň některé: Antonín Jaroslav Puchmajer, Antonín Marek, Josef Vlastimil Kamarýt, František Sušil. Z laiků to byli např. Václav Matěj Kramerius, Josef Jungmann, František Ladislav Čelakovský. Známí kněží – filozofové byli František Matouš Klácel a Augustin Smetana. V revolučním roce 1848 se proslavil Karel Havlíček Borovský a František Náhlovský. Z evangelíků byl nejznámější František Palacký a na Slovensku Ján Kollár, luterský farář.

Po roce 1848

Revoluční hnutí roku 1848 smetlo i rakouský osvícenský absolutismus. Spolu s požadavky na reformu politického života se objevily požadavky na reformu náboženskou. Radikální kněží i laici by rádi katolickou církev vyvázali z chomoutu státní byrokracie, aby se stala věrohodnější pro prostý lid. Volá se po demokracii v církvi, zrušení latiny v liturgii a zrušení kněžského celibátu. Tehdy nový mladý císař František Josef zaručil církvi řadu vnitřních svobod, ale zaručil tytéž svobody i jiným státně uznaným církvím, čímž katolická

církev formálně ztratila své výsadní postavení v zemi. Tak bylo konečně zmírněno josefínské zasahování státu do věcí církevních a nastolena náboženská svoboda.

Roku 1855 byl uzavřen mezi rakouskou vládou a papežským stolcem tzv. konkordát, jímž byla přesně vymezena práva a povinnosti římskokatolické církve a rakouského státu ve vzájemném vztahu. Podobně tzv. protestantský patent z roku 1861 plně zrovnoprávnil obě evangelické církve s katolickou. To už ale sílil měšťanský liberalismus a tlačil na stát, aby odcírkevnil školství. K tomu došlo roku 1868. Školství bylo zesvětštěno a každé církvi bylo povoleno jen dvouhodinové vyučování náboženství. Několik málo škol si ovšem církve udržovala dál. Roku 1870 byl pod tlakem liberalismu a po všeobecném rozhořčení nad vyhlášením papežské neomylnosti na I. vatikánském koncilu zrušen konkordát. Stát se tím stal nábožensky zcela neutrální, i když panovník, úřednictvo i většina obyvatelstva byli katolíci. Spojení trůnu a oltáře v habsburské monarchii trvalo sice až do roku 1918, ale bylo nyní už jen formálně společenskou záležitostí. Zcela v duchu moderního liberalismu, individualismu a romantismu se náboženství stávalo soukromou a niternou záležitostí člověka, nezávislou na jeho politických názorech a občanských postojích. Sekularizace byla v plném proudu.

Nacionalismus (konec 19. století)

Vzestup nacionalismu oživil u českých nekatolíků zájem o domácí reformační tradice, zejména o Jednotu bratrskou. V Čechách a na Moravě bylo tehdy asi 31 tisíc luteránů a 107 tisíc kalvinistů. Dalších více než 100 tisíc luteránů bylo mezi Němci a Poláky. Na Slovensku byla konfesní situace opačná. Evangelická menšina byla zcela luterská, zatímco maďarští nekatolíci byli kalvinisté. Nacionální napětí tak stavělo proti sobě i příbuzné církve. Sloveňští i maďarští kazatelé, kteří nemohli v uherských poměrech – byť nábožensky velmi tolerantních – obstát, přicházeli působit do Čech, čímž se ovšem ještě více povzbuzovaly konfesní rozdíly mezi českými nekatolíky.

Rovněž v katolické církvi se pod vlivem nacionalismu rozdělily tábory – konzervativci si idealizovali předhusitský středověk, dobu Karla IV., knížete Václava či Cyrila a Metoděje; radikálnější liberálové koketovali s kulturním kosmopolitismem a katolickým modernismem, který chtěl spojit křesťanství s novodobou vědou a demokracií.

O zprostředkující řešení se pokusil František Palacký se svou filozofií českých dějin. Jeho seriózní historické studie však byly často interpretovány v podobě zploštělé liberálně-nacionální ideologie, např. Aloisem Jiráskem, Václavem Benešem Třebízským, Karlem Václavem Raisem či Josefem Svatoplukem Macharem. Palackého dílo bylo dokonce využíváno k protiklerikální, protikatolické a protináboženské propagandě.

Palackým byl silně ovlivněn filozof a sociolog Tomáš Masaryk, původem katolík, který se však hlásil spíše k Jednotě bratrské a moderní luterské teologii. V duchu Palackého pokládá náboženství za ústřední problém českých národních dějin. V polemikách s katolickými historiky hájí reformační linii jako smysl a poslání českého národního života.

V této atmosféře a pod vlivem ducha evangelikálního probuzení přicházejícího ze Západu konají nekatolické církve horlivou misii, ale vnitřně se štěpí do nových církví, spolků a sekt.

Sekularizace (přelom 19. a 20. století)

Křesťanství jako celek podléhalo sekularizaci. Náboženský život ve městech ochladl. Venkov, stále ještě tradičně zbožný, se vyklidňoval. Sociální uvědomění dělnictva a autonomní politický život odebraly křesťanství vítr z plachet. V průmyslově vyspělých Čechách, spravovaných ovšem politicky zaostalou rakouskou byrokracií, byly sociální konflikty o to prudší a často nabývaly rysů protiklerikálních a protiřímských. Objevují se i první projevy filozofického materialismu a ateismu, ovšem v ideologicko-propagandistické podobě. Evangelické církve ve světě si řešily své vnitřní problémy a zahleděny okázale jen do nitra člověka předstíraly, že se jich vnější věci tohoto světa netýkají. Římské vedení katolické církve, opírající se o nejkonzervativnější kruhy Evropy, se pokoušelo cestou byrokratických zákazů a nařízení čelit všem novotám, jež církve ohrožovaly. To vedlo k tomu, že církevní hierarchie byla příliš vzdálená od prostého lidu a dokonce i od svých vlastních kněží. Přesto se vyskytli katoličtí aktivisté, kněží, biskupové i laici, kteří se zvýšeným úsilím pracovali pro lid, pečovali o vzdělání, vydávali knihy, zakládali spolky, dělnické a křesťansko-sociální strany, prokazovali silné sociální a národní cítění. Tato vlna lidové misie byla úspěšná zejména díky důrazu na lidovou zbožnost. Biskupové Jirsík, Brynych, Stojan a Podlaha získali pověst velkých lidumilů a vlastenců. Misijní horlivost byla ovšem někdy také přehnaná. Výuka katolického náboženství ve školách se křečovitě pokoušela udržet další a další generace alespoň formálně v církvi. Dopad byl právě opačný. Školská podoba katolicismu spíš vzbuzovala odpor a vedla k pokrytecké zbožnosti a morálce. Lepší podobu vyspělé katolické víry a zbožnosti představují známí katoličtí umělci jako např. Jindřich Šimon Baar, Vilém a Alois Mrštíkovi, Josef Václav Sládek, Julius Zeyer, Antonín Dvořák, Otokar Březina a mnozí další. Katolická umělecká moderna na přelomu 19. a 20. století výrazně zvýšila prestiž církve v národě.

Mezi dvěma světovými válkami

1. světová válka znamenala pro křesťanství těžkou ránu. Myšlenkový a mravní otřes vedl u lidí k revizi mnoha tradičních hodnot. Český nacionalismus v zahraničním odboji oživil myšlenku husitství, zejména v souvislosti s výročím Husova upálení roku 1915. Masaryk pojal českou reformaci jako ideovou náplň připravované národní samostatnosti. V nadšení, které se zmocnilo národa po roce 1918, ožilo několikrát přerušené národní obrození. V odporu proti nenáviděnému Rakousku se objevil i odpor proti katolické církvi, zejména proti papežství a klerikalismu, ale nechyběl ani pocit zklamání z náboženství jako takového. Nastalo krátké, ale silné protikatolické tažení a víc než milión lidí vystoupilo z církve. Katolíci nyní tvořili 80 % obyvatelstva oproti předválečným 90 %.

Někteří katoličtí duchovní se v atmosféře politické svobody pokusili dotáhnout své modernistické projekty reformy církve. Požadovali českou církevní samosprávu, větší účast laiků v životě církve, bohoslužbu v národním jazyce a zdobrovolnění celibátu. Pa-

pež i domácí biskupové odmítli o těchto požadavcích jednat. Radikální kněží tedy založili roku 1920 Církev československou, v níž uskutečnili své reformní představy. Nová církev sice za deset let měla už téměř milión členů, vesměs bývalých katolíků, ale naděje, že k ní přestoupí celý národ, se nesplnila.

Čeští evangelíci se navzdory konfesním rozdílům sjednotili na platformě národní a vytvořili Českobratrskou církev evangelickou, která sestávala z 80 % kalvinistů a 20 % luteránů a měla asi 250 000 členů. Luteráni ve Slezsku a na Slovensku si vytvořili vlastní církve, stejně tak jako němečtí luteráni a maďarští kalvinisté. Pestrost nekatolického křesťanství v Československu zvyšovala řada menších církví evangelického typu. Vedle obnovené domácí Jednoty bratrské to byly především církve, které vznikaly vlivem misie ze Západu, zvláště z Ameriky: metodisté, baptisté, adventisté, Armáda spásy, darbyisté a mnozí další. Roku 1924 se ustavila v Československu pravoslavná církev, která však měla většinu věřících na východním Slovensku.

Poměr mladého státu vedeného evangelicky smýšlejícím prezidentem ke katolické církvi byl dlouho napjatý. Vláda zrušila svátek Jana Nepomuckého a nahradila ho svátkem Jana Husa, husitské heslo se objevilo na prezidentské vlajce. Diplomatické styky s Vatikánem byly navázány až v roce 1928. Vládní chlad polevil až po oslavách 1000. výročí zavraždění knížete Václava (1929). Katolická církev prostřednictvím svých politických stran vzdorovala zamýšlenému provedení odluky státu a církve. Církvim byla přiznána státní finanční dotace a byla jim dána zvláštní práva ve školství, zdravotnictví a charitativní službě.

Zvláštní společenský ohlas měly nápadné pouliční misijní akce menšinových evangelických církví. V práci s mládeží se osvědčily evangelické spolky YMCA a YWCA. V podstatně větším rozsahu pracovaly různé katolické spolky a tělocvičná jednota Orel. V kulturní sféře měla dobrý zvuk různá katolická intelektuální a umělecká centra jako např. pražská a olomoucká teologická fakulta anebo Florianovo vydavatelství ve Staré Říši.

To už se ale v Evropě ozýval fašismus a schylovalo se k 2. světové válce. Ta znamenala pro křesťanství ještě větší otřes než 1. světová válka. Osudy křesťanských církví v našich zemích za 2. světové války a po ní by bylo třeba zkoumat s odlišnou historickou metodologií než celé dosavadní dějiny křesťanství. Interpretace událostí spadajících vlastně už do obzoru naší současnosti je spíše záležitostí kulturně-politickou než stroze historickou.

Doporučená literatura ke studiu

Následující výčet není úplnou bibliografií ke studiu českých církevních dějin. Je jen pragmatickým návodem, jak se „snadno a rychle“ dobrat seriózního odborného poučení o daném tématu, jeho problematice, různých vědeckých paradigmatech a interpretačních zásadách užívaných v oboru. Důraz je položen na publikace, které mohou posloužit širokému spektru zájemců, tedy spíše tzv. odborné veřejnosti než úzce specializovaným zájemcům o historii (ti si své další tituly odborné literatury jistě dovedou vyhledat sami). Přednost dostaly publikace novější. Starší publikace jsou zmíněny jen tehdy, pokud jsou pokládány za nepřekonané a nebo pokud neexistují srovnatelné publikace novější.

Hanuš, J.: Pozvání ke studiu církevních dějin. CDK, Brno 1999, 159 s.

Nejlepší úvod do studia, jaký máme. Vhodný především pro studenty vysokých škol. Seznamujeme se zásadami vědecké historické práce i se zásadami studia. Představuje základní problémy, periodizaci, další odbornou specializaci. Obsahuje bohatý přehled další doporučené literatury, jak cizojazyčné, zejména německé, tak i české.

Hanuš, J.: Od katakomb ke světové církvi: rozhovory s historikem starověku Josefem Českou. CDK, Brno 1998

Vhodný doplněk k výše zmíněnému úvodu do studia. Seznamuje s metodologií odborného studia dějin, včetně církevních.

Fridrich, G.: Rukověť křesťanské chronologie. Reprint 1. vydání z roku 1934. Paseka, Praha 1997

Nezbytná pomůcka historika zabývajícího se starověkem a středověkem, zejména pak církevními dějinami. Obsahuje nástroje pro přesné stanovování časových údajů, přepočty letopočtů a dat podle jednotlivých kalendářů a letopisných údajů. Četné tabulky kalendářů, svátků, přepočty kalendářů, kalendáře světců, přehled vlády papežů.

Boháč, Z.: Atlas církevních dějin českých zemí 1918–1999. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1999

Mapy, statistiky, grafy týkající se našich zemí. Přehledná, názorná pomůcka.

Mišovič, J.: Víra v dějinách zemí Koruny české. Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2001, 193 s.

Publikace, kterou odborníci podrobili zdrcující kritice jako plnou omylů a metodicky nevědeckou.

Sommer, P.: Začátky křesťanství v Čechách. Garamond, Praha 2001

Soubor studií českého archeologa a historika zabývajících se počátky křesťanství v našich zemích především na základě archeologických nálezů a hmotných historických pramenů. Přesto obsahuje i stať o duchovním světě české středověké společnosti. Příspěvky popisují především staletí trvající střet křesťanství s přežívajícím pohanstvím.

Publikace psané z katolického hlediska:

Franzen, A.: Malé církevní dějiny. Zvon, Praha 1991, 358 s.
Standardní učebnice užívaná v německy mluvících zemích. U nás vyšla v nakladatelství Zvon v edici základních učebnic určených pro vysoké školy, ale i gymnázia (jako byly např. Störigovy Malé dějiny filozofie, Anzenbacherův Úvod do etiky nebo Corethova antropologie Co je člověk?). Obsahuje i stručný dodatek o českých církevních dějinách a stručný seznam doporučené literatury.

Kadlec, J.: Přehled českých církevních dějin. 2 díly. Zvon, Praha 1991
Kadlec, J.: Dějiny katolické církve. 3 díly. UP, Olomouc 1993

Mráček, K.: Příručka církevních dějin. Krystal, Olomouc 1995, 192 s.
Příručka byla sepsána jako učebnice pro střední školy. Po svém vydání vyvolala spory kvůli své předpojatosti vůči Židům a musela být v dalších vydání přepracována.

Šolle, M.: Od úsvitu křesťanství ke svatému Vojtěchu. Vyšehrad, Praha 1996, 239 s

Rapp, F.: Církev a náboženský život Západu na sklonku středověku. CDK, Brno 1996, 343 s.
Kniha je pozoruhodná tím, že autor, ač Francouz, má překvapivě dobré znalosti českých církevních dějin a zapojuje české země do kontextu středověké západní Evropy.

Malý, R.: Církevní dějiny. Matice cyrilometodějská, Olomouc 2001
I tato publikace byla odbornou veřejností kritizována za příliš předpojatě katolicky konzervativní postoj.

Seibt, F.: Lesk a bída středověku. Mladá fronta, Praha 2000
Autor je německý historik, znalec středověku, který se narodil v Čechách a jako sudetský Němec byl po válce odsunut. Česky sice neumí, ale přesto má k tomuto regionu vřelý vztah. V kontextu německé historiografie dělá neobvyklou věc: poukazuje na to, že Čechy vždy patřily k západní Evropě, zdůrazňuje význam v Německu jinak opomíjeného císaře Karla IV. a evropský rozměr husitství.

Dvorník, F.: Zrod střední a východní Evropy. Prostor, Praha 2000
Autor, světově uznávaný univerzitní profesor církevních dějin, který strávil větší část svého života v exilu v USA, je významným znalcem východního křesťanství a cyrilometodějské mise. Připomíná nám tak někdy opomíjený východní, byzantský rozměr českého křesťanství.

Pekař, J.: O smyslu českých dějin. Rozmluvy, Praha 1990
Josef Pekař zastává výrazně prokatolické stanovisko při interpretaci českých dějin.

Vaško, V.: Neumlčená. Kronika katolické církve v Československu po 2. světové válce. Zvon, Praha 1990

Kratochvil, A.: Žaluji. 3 díly. Česká expedice, Praha 1990
Autor v exilu zpracovával dokumentaci komunistické devastace kultury v Čechách v letech po roce 1948. Zejména 3. díl obsahuje popis perzekuce církve komunistickou mocí.

Publikace psané z protestantského hlediska:

Šoltész, Š.: Dějiny křesťanské církve. Kalich, Praha 1990
Populární publikace určená spíše pro mládež.

Hrejsa, F.: Dějiny křesťanství v Československu, 5 sv. Praha 1947 ad.
Rozsahem dosud nepřekonané církevní dějiny.

Říčan, R., Molnár, A.: 12 století církevních dějin. Kalich, Praha 1989
Populárně napsaná publikace významných evangelických historiků.

Molnár, A.: Na rozhraní věků (Cesty reformace). Melantrich, Praha 1986
Amedeo Molnár, evangelický univerzitní profesor, tvrdí, že česká reformace je první reformací, která o sto let předchází tzv. světovou reformaci Lutherovu a Kalvínovu, o níž Molnár říká, že je to až druhá reformace.

Molnár, A., Rejchrtová, N., Rejchrt, L. (uspoř.): Slovem obnovená (Čtení o reformaci). Kalich, Praha 1977

Molnár, A.: Valdenští. Evropský rozměr jejich vzdoru. Kalich, Praha 1991
Amedeo Molnár, evangelický univerzitní profesor církevních dějin, světově uznávaný znalec valdenského reformního hnutí, které mělo značný vliv i na naše husitství.

Říčan, R.: Od úsvitu reformace k dnešku. Kalich, Praha 1948

Publikace napsané z pravoslavného hlediska:

Aleš, P.: Pravoslavná církev u nás: přehled dejinnej cesty. 1. vydání: Světlo světa, Brno 1993, 54 s., 2. vydání: Metropolitná rada pravoslávnej cirkvi na Slovensku, Prešov 1998, 93 s.

Dodatek: Židé, judaismus

Pro dobré porozumění církevním dějinám je dobré mít přehled i o postavení Židů a judaismu.

Sadek, V., Franková, A., Šedinová, H.: Židovské dějiny, kultura a náboženství. SPN, Praha 1992
Populární publikace určená spíše pro mládež.

Pěkný, T.: Dějiny židů v Čechách a na Moravě. Sefer, Praha 1993
Stručná populární publikace určená spíše pro mládež a širší veřejnost.

Pěkný, T.: Dějiny židů v Čechách a na Moravě.

Dějiny Židů v Čechách a na Moravě. CD-ROM. Vzdělávací a kulturní centrum Židovského muzea v Praze, Praha 1999 (Určeno pro ZŠ i SŠ.)

Doleželová, J.: Židovské tradice a zvyky. Státní židovské muzeum, Praha 1992

Baumann, A.: Co by měl každý vědět o židovství. Kalich, Praha 2000, 208 s.
Připojena studie Martina Prudkého „Nástin dějin Židů v českých zemích“.

Círky v České republice:

Filipi, P.: Křesťanstvo. Historie, statistika, charakteristika křesťanských církví. CDK, Brno 1996, 197 s.

Odborné sociologizující pojednání o sociálních strukturách křesťanství, bohaté na informace, ale přitom srozumitelné a relativně stručné.

Filipi, P.: Církev a církve: kapitoly z ekumenické eklesiologie. CDK, Brno 2000, 167 s.
Typologie křesťanských církví a společenství.

Kol.: Křesťanské církve v Československu. Autoportréty církví. Ekumenická rada církví v ČSFR, Praha 1992, 28 s.

Jirásko, L.: Církevní řády a kongregace v zemích českých. Klášter premonstrátů na Strahově, Praha 1991, 173 s.

Stručné portréty jednotlivých komunit se stručným nástinem historie a popisem současného stavu, včetně fotografií řeholníků v hábitech.

Tretera, R. J.: Církevní právo. Editio Sti Aegidii, Praha 1992
V příloze je uveden dobrý přehled církví a církevních řádů v ČR.

Kol.: Řeholní život v českých zemích. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1998, 319 s.

Nekvinda, L.: Tradiční náboženství u nás. Gaudeamus, Hradec Králové 1999, 138 s.
Rozsahem si stručný, ale informačně bohatý a výstižný přehled.

<http://www.ekumenickarada.cz> – Oficiální stránky Ekumenické rady církví v České republice.

<http://www.ChristNet.cz> – Internetový rozcestník a vyhledávač na další křesťanské stránky.

<http://www.cirkev.cz> – Oficiální stránky Biskupské konference Římskokatolické církve v České republice.

<http://www.pravoslav.gts.cz> – Oficiální stránky Pravoslavné církve v České republice.

<http://www.casd.cz> – Oficiální stránky Církve adventistů sedmého dne.

<http://www.cb.cz> – Oficiální stránky Církve bratrské.

<http://www.ccsch.cz> – Oficiální stránky Církve československé husitské.

<http://www.sceav.silesnet.cz> – Oficiální stránky Slezské církve evangelické a. v.

<http://www.starokatolici.cz> – Oficiální stránky Starokatolické církve.

Současná situace:

Pohledy křesťanských intelektuálů a odborníků na současnou realitu života církví a stav křesťanství a duchovního života v České republice dnešních dnů.

Keppel, G.: Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět. Atlantis, Brno 1996

Francouzský sociolog náboženství, po matce českého původu, s dobrými znalostmi situace v naší zemi, popisuje znovuoživení náboženství na sklonku 20. století.

Komárková, B.: O svobodu svědomí. EMAN, Heršpice 1998, 153 s.

Kniha české evangelické filozofky, známé disidentky a obhájkyně lidských práv.

Komárková, B.: Sekularizovaný svět a evangelium. Doplněk, Brno 1992, 281 s.

Kniha české evangelické filozofky, známé disidentky a obhájkyně lidských práv.

Štampach, I. O.: Nástin ekumenické teologie: informace a úvahy s ohledem na českou ekumenickou situaci. Karolinum, Praha 1995, 107 s.

Štampach, I., O.: A nahoře nic...O možnostech postmoderního člověka žít duchovně. Portál, Praha 2000, 154 s.

Vrána, K.: Experiment křesťanství. Zvon, Praha 1995, 270 s.

Skalický, K.: Zápasy o zítřek – Quo vadis ecclesia? Ježek, Praha 2000, 139 s.

Opatrný, A.: Pastorační situace u nás. Analýzy a výhledy. Karmelitánské nakladatelství. Kostelní Vydří 1996, 102 s.

Putna, M. C.: My poslední křesťané: hněvivé eseje a vlídné kritiky. Herrmann & synové, Praha 1994, 262 s.

Fiala, P.: Katolicismus a politika. CDK, Brno 1994

Fiala, P. (ed.): Křesťanské alternativy v politice. CDK, Brno 1997, 156 s.

Hanuš, J., Spousta, J.: Náboženství v době společenských změn. MU, Brno 1999

Robbers, G. (ed.): Stát a církev v zemích EU. Academia, Praha 2002, 367 s.